

ВЗАЄМОДІЯ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ ТА ВИЩОЇ ШКОЛИ: ДОСВІД УКРАЇНИ 1920-х РОКІВ

Савенок Людмила

(Одеський національний політехнічний університет)

У статті аналізується історичний досвід взаємодії академічної науки та вищої школи в Україні у 1920-ті роки. Особливу увагу приділено обґрунтуванню необхідності континуїтету для цивілізованого поступу української історичної науки. Ця спадковість у тій чи іншій мірі простежується у багатьох сферах поступу науки – в організаційних структурах, у методології, проблематиці, навіть у стосунках влади та наукового співтовариства. Але визначальним чинником спадковості став кадровий потенціал, тобто власне науковці.

Авторка дійшла висновків, що науково-дослідні кафедри завдяки збереженню дореволюційного кадрового потенціалу сприяли помітному поступу української історичної науки й освіти, створенню та функціонуванню історичних наукових шкіл і напрямів. Завдяки самовідданій праці кращих учених старої формації та пластичній структурі вони зуміли пристосуватись до край непростих умов суспільного життя 1920-х років, реалізувати свій науково-педагогічний і науково-дослідний потенціал, сформувати кваліфіковану молоду зміну науковців, передавши їй кращі традиції світової та вітчизняної науки.

Досвід 1920-х років має і мусить бути врахований у сучасних спробах подолати розрив між академічною наукою і вищою школою. Стаття містить авторське бачення вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: континуїтет, академічна наука, вища школа, науково-дослідні кафедри, кадровий потенціал науки.

Cooperation of Academic Science and High School: the Experience of the 1920th

Savenok Ludmyla

(Odessa National Polytechnic University)

The author analyses the historical experience of cooperation between academic science and universities in Ukraine during 1920th. Special attention is paid to the objectivation of the necessity of the continuity for the development of historical science in Ukraine. This heredity is more or less traced in many areas of scientific progress – in organizational structures, in methodology, in problems, even in relations between the authorities and the scientific community. But the determining factor in heredity was the human potential, that is, the scientists themselves.

The author has made conclusion that the research departments contributed to the development of Ukrainian science and education, the foundation of historical scientific schools and their activities because of the preservation of pre-revolutionary human resources. Thanks to the work of the best scientists of the old formation, these departments were able to adapt to the extremely difficult conditions of the 1920s social life and to realize their scientific and pedagogical and research potential. The best traditions of world and national science were passed to the young scientists.

The experience of 1920th should be taken into consideration in modern attempts to overcome the disparity between academic science and higher schools.

Keywords: continuity, academic science, higher schools, scientific research department, human resources of science.

Взаимодействие академической науки и высшей школы: опыт Украины 1920-х годов

Савенок Людмила

(Одесский национальный политехнический университет)

В статье анализируется исторический опыт взаимодействия академической науки и высшей школы в Украине в 1920-е годы. Особое внимание уделено обоснованию необходимости континуитета для цивилизованного развития украинской исторической науки. Эта наследственность в той или иной степени прослеживается во многих сферах развития науки – в организационных структурах, в методологии, проблематике, даже в отношениях власти и научного общества. Но определяющим фактором наследственности стал кадровый потенциал, то есть непосредственно ученые.

Автор пришла к выводу, что научно-исследовательские кафедры благодаря сохранению дореволюционного кадрового потенциала, способствовали заметному прогрессу украинской исторической науки и образованию, созданию и функционированию исторических научных школ и направлений. Благодаря самоотверженному труду лучших ученых старой формации и пластической структуре они сумели приспособиться к крайне непростым условиям общественной жизни 1920-х годов, реализовать свой научно-педагогический и научно-исследовательский потенциал, сформировать квалифицированную молодую смену ученых, передав ей лучшие традиции мировой и отечественной науки.

Опыт 1920-х годов должен быть учтен в современных попытках преодолеть разрыв между академической наукой и высшей школой. Статья содержит авторское видение решения этой проблемы.

Ключевые слова: континуитет, академическая наука, высшая школа, научно-исследовательские кафедры, кадровый потенциал науки.

Нещодавно на очі потрапила стаття відомого українського археолога, професора Леоніда Залізняка «Наука втратила прямий контакт зі студентством». Вчений очолює відділ археології кам'яної доби Інституту археології НАН України і магістерську програму «Археологія та давня історія України» Києво-Могилянської академії, є автором численних наукових, науково-популярних і навчальних праць. Причому його стаття співпала з повідомленнями про введення на історичних факультетах університетів набору студентів окремо на наукову і педагогічну спеціалізації, про призупинку набору в аспірантуру Інституту історії України НАН України, про можливе скорочення мережі провінційних вишів. Всі ці новини накладаються на звичне недофінансування академічної науки, що вкрай утруднює прихід молоді генерції, і реальне зменшення фінансування вищої школи як такої (про фінансування вузівської науки взагалі говорити не доводиться). З позитивних нових згадаємо створення науково-дослідного сектору на історичному факультеті Київського національного університету ім. Т. Шевченка – там навіть зарплати більші порівняно з академічними, хоча грантове фінансування створює чимало труднощів. Втім, про зазначені процеси неодноразово згадувалось у публіцистиці, співробітники академії тиснули на владу, але маємо констатувати – кризові явища поглиблюються як в академічній (за словами Л. Залізняка «інституту вітчизняної Академії наук старіють і вимирають»¹), так і у вузівській науці.

Л. Залізняк пропонує повернутися до практики імператорських дорадянських університетів і злити НАН України з освітою, що дасть можливість зберегти

¹ Залізняк Л. Наука втратила прямий контакт зі студентством / Л. Залізняк // Український тиждень. – 2016. – № 33 (457). – С. 38–39.

академію і повернути науку у вищу школу, запровадити англо-саксонську модель організації науки й освіти². Щодо загального напрямку вирішення проблеми зауважень не виникає, хоча подібні гасла давно вже звучать. Бракує, по-перше, конкретики реалізації цих добрих намірів і, по-друге, не слід забувати, що і в імператорській Росії існували, а в більшості країн Європи є і зараз суто наукові структури.

Зрозуміло й те, що для кардинального підвищення ефективності науки потрібен запит держави, бізнесу і суспільства в цілому, що можливе лише в умовах бодай мінімальної реалізації конституційних приписів щодо побудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної держави з соціально орієнтованою ринковою економікою та виконання олігархами конституційної норми «Власність зобов'язує».

Безумовно, для успішного поєднання науки й освіти важливо творчо використовувати і вітчизняний історичний досвід. Саме про цей досвід 1920-х років, які дослідники не безпідставно називають «золотим віком української історичної науки», піде мова у статті.

З деяких аспектів означеної проблеми нам вже доводилось писати³. Причому, головною запорукою успіхів української історичної науки був континуїтет, спадковість і аж ніяк не революційний злам⁴. Ця спадковість у тій чи іншій мірі простежується у багатьох сферах поступу науки – в організаційних структурах, у методології, проблематиці, навіть у стосунках влади та наукового співтовариства. Але визначальним чинником спадковості став кадровий потенціал, тобто власне науковці.

Предметом статті є аналіз кадрового потенціалу вітчизняної історичної науки і створення науково-організаційних структур щодо взаємодії академічної науки та вищої школи.

Джерельною базою розвідки стали передусім археографічні збірники «Історія Національної Академії наук України», що містять звіти науково-дослідних установ історичного профілю, в додатках – перелік співробітників ВУАН⁵. Чимало документальних джерел щодо персонального складу неакадемічних дослідних установ є в періодиці 1920-х років⁶. У фондах ЦДАВО України зберігається приблизно сто особових справ науковців-істориків (ф. 77, 166, 1249, 1267), що дозволяє реконструювати соціальний склад учених-істориків та узагальнити відомості про місце їх роботи. Найбільш повні дані про кількісний і якісний склад науковців, місце (місця) їх роботи містять матеріали комісії «Наука и ее работни-

---

² Там само.

³ Історичні наукові школи 1920-х років в координатах інтелектуальної історії // *Scriptorium nostrum*: Електронний істор. журнал. – Херсон: ХДУ, 2015. – № 3. – С. 58–71; Наукова школа: дослідницький, освітній і виховний потенціал // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. – Вип. 1. – Одеса: ОНПУ, 2012. – С. 120–124; Наукове життя Харкова 1920-х років у контексті українського культурно-національного відродження // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб-к наук. праць. – Вип. 4. – К.: Ін-т історії Укр. НАН Укр., 1998. – С. 266–279.

⁴ Савенок Л. А. Становлення організаційних структур українського суспільствознавства в 1920-х рр.: континуїтет чи розрив спадковості / Л. А. Савенок // *Сторінки історії*. – К.: КПУ, 1995. – С. 102–107.

⁵ Історія Академії наук України. 1918–1923: Док. і мат. – К.: Наук. думка, 1993. – 570 с.; Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Док. і мат. – К.: НБУВ, 1998. – 763 с.; Історія Національної академії наук України. 1929–1933. Док. і мат. – К.: НБУВ, Ін-т укр. археографії ім. М. Грушевського НАН Укр., 1998. – 543 с.

⁶ Отамановський В. Діяльність науково-дослідної кафедри на Поділлі / В. Отамановський // *Червоний шлях*. – 1924. – № 7. – С. 242–243; Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926–1929. – Харків: ВУНАС, 1929. – 44 с.

ки в пределах СССР» (узагальнені відомості опубліковано⁷, а первинні зберігаються у відповідному фонді Санкт-Петербурзького відділення Архіву РАН⁸. Загалом залучені матеріали дозволяють достатньо повно (за умов комплексного і критичного використання) простежити соціальний склад істориків-дослідників України 1920-х років, з'ясувати науково-організаційну структуру історичної науки в координатах взаємодії академічної та вузівської науки.

Передусім зазначимо, що за 1922–1928 рр. чисельність вчених-суспільствознавців зростає з 221 до 691 особи або у 3,13 рази⁹. Ці цифри не враховують частину науково-педагогічних працівників, але абсолютна більшість останніх займалась суто викладацькою діяльністю. Тому підрахунки можна вважати достатньо коректними.

Динаміка науковців-істориків свідчить, що їх кількісне зростання відбувалось рівномірно протягом 1920-х років і лише в кінці періоду через репресії чисельність на певний час скоротилась. Ця тенденція відповідає змінам у загальній кількості науковців. Скажімо, за підрахунками Г. Касьянова, у 1922 р. власне науковців (без науково-педагогічних працівників) налічувалось трохи більше тисячі, у 1925 р. – 2,6 тис., у 1938 – 15,9 тис.¹⁰

На жаль, підрахувати кількість істориків по роках можливості немає, але вдалося визначити професійну структуру вчених-суспільствознавців на 1927 р. Так, серед 805 наукових працівників налічувалося 166 істориків, у т. ч. 42 історики України, та 24 археологи – всього 190, що складало 23,9 % загальної кількості. Вони переважно концентрувались у трьох тодішніх центрах історичного знання – Києві (59 або 31,1 %), Харкові (60 або 31,6 %) та Одесі (26 або 13,7 %). Інакше кажучи, у трьох містах, де розташовувались дореволюційні університети, було зосереджено 76,4 % вчених-істориків. Вже ця статистика переконливо, хоча дещо опосередковано, свідчить про важливу роль дореволюційного потенціалу в розгортанні історичних досліджень у 1920-і роки.

Питома вага вчених соціального знання збільшувалась протягом 1920-х років, досягши 46 % у 1928 р. Розподіл їх за науковими інституціями був таким: в Установах ВУАН працювало 13,2 %, в Інституті марксизму-ленінізму – 23 % і на науково-дослідних кафедрах історичного профілю – 30 %.

У 1920-і роки існував дефіцит істориків-науковців, що звучить дивно з огляду на сучасні реалії. Так, у 1923 р. на одну науково-дослідну установу приходилось в середньому по 3,2 співробітника, а в кінці 1920-х років у вишах не вистачало щонайменше 200 викладачів історії з науковими ступенями та вченими званнями. Цей дефіцит пояснюється наслідками соціальних катаклізмів 1917–1920 рр., відставанням темпів молодшої генерації науковців від поступу науки, репресіями

---

⁷ Наука и научные учреждения СССР. Справочник. – Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Л.: Изд-во АН СССР, 1928. – 810 с.

⁸ Санкт-Петербурзьке відділення Архіву Російської Академії наук. – Ф. 155. Оп. 2. Спр. 812, 819, 823, 828, 830, 835, 838, 840, 843, 846, 847, 856, 859–861.

⁹ У цьому випадку і в подальшому викладі більшу частину відомостей див.: Савенок Л. А. Становление системы научно-исследовательских учреждений и организаций в области общественных наук в Украинской ССР (1917–1927): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л. А. Савенок. – Киев, 1990. – 305 с.

¹⁰ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус-Вік; Едмонтон: Канад. Ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. – 176 с.

влади щодо істориків, зокрема початком погрому національної історичної науки в кінці 1920-х років. Внаслідок історики-науковці були надмірно завантажені, обіймаючи по декілька посад одночасно, хоча не слід забувати і про матеріальні причини з огляду на невисокі зарплати, відсутність у більшості мінімально пристойного житла, наслідки злиденного життя у 1918–1923 рр.

Скажімо, О. Гермайзе у середині 1920-х років обіймав декілька посад у ВУАН (секретар Історичної секції, керівник секції методології та соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України, був менеджером ще кількох установ М. Грушевського – археографічної комісії та комісії з вивчення історії України, очолював бібліографічну комісію редколегії журналу «Україна» тощо), у вищій школі викладав низку загальних і спеціальних дисциплін студентам (історія України, історична географія, історія української колонізації, історія Великого князівства Литовського, історія форм землеволодіння в Україні, економічна історія України, історія української культури) та аспірантам (соціологічне обґрунтування історії), керував кількома семінарами студентів і аспірантів, займався публіцистикою, активно популяризував історію України як публічний лектор¹¹. Наведений перелік видів і форм професійної діяльності (загалом типовий для більшості провідних істориків) вражає. Проте зрозуміло й інше – подібна завантаженість негативно позначалась на якості суто наукових досліджень. Так, творчий потенціал О. Гермайзе, що залишився до його арешту у 1928 р., був далеко не повністю реалізований.

Вікова структура дослідників 1920-х років відображає низку прикметних рис. Першою є визначальна роль дослідників старшого покоління, які почали свій науковий (щонайменше життєвий) шлях ще за імперських часів. Так, науковці у віці старше 40 років у 1927 р. склали 43 % всіх учених (для порівняння в СРСР – 40,3 %, в Російській соціалістичній федерації – 50,1 %). По-друге, вікова структура української наукової інтелігенції відзначалась збалансованістю досвідчених ветеранів, працездатних середнього наукового віку і талановитої молоді. Скажімо, порівняно із загальносоюзними показниками в Україні було більше осіб оптимального для науки віку в 30–60 років (81 % в УСРР і 76,3 % в СРСР), що також є одним з пояснень злету історичних досліджень. Серед українських вчених було більше досвідчених метрів старше 65 років (2,4 % і 2,2 % відповідно), що власне й забезпечувало переважання континуїтету в поступі історичного знання. Нарешті, в УСРР був більш виправданий відсоток молоді у віці до 29 років – 16,8 % серед українських вчених при відповідному показникові у 21,5 % в СРСР¹². Зауважимо, що штучне кадрове омолодження будь-якої сфери, а тим більше науки, нічого доброго не дає.

Щодо етнічного складу. Етнічні українці склали 15 % українських учених, у т. ч. в установах ВУАН – 28 %. Серед істориків українців було більше – ті ж 28 %, але серед аспірантів цей показник сягав 60 %, що створювало потенціал для вирівнювання та збалансованості штучних перекосів у модернізації українського етносу.

---

¹¹ Водотика С. Г. Йосип Гермайзе / С. Г. Водотика, В. Ф. Кондрашов // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 80–81.

¹² Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР. – М.: Плангосгиз, 1930. – С. 40.

Попри намагання влади «пролетаризувати» науку соціальні джерела формування науковців у 1920-і роки суттєво не змінилися, оскільки для наукового співтовариства традиційно перевага надавалася кваліфікації і таланту, а не пролетарському походженню. Так, у 1927 р. вихідці зі службовців (тоді під цією категорією розумілися всі «нетрудящі» верстви) склали 69 % науковців, селян – 17 % (очевидно, переважно заможних), робітників – 4 %. Наукова спільнота зуміла відстояти від пролетаризації й аспірантуру – у 1927 р. серед аспірантів вихідці зі службовців склали 52 %, селян – 25 %, робітників – 13 %. Навіть серед аспірантів Українського інституту марксизму-ленінізму вихідців із робітників (формально цей критерій був одним із визначальних) було лише 13 %, а дітей службовців та інтелігенції – 67 %¹³. Зауважимо, що автор не є противником пролетаріату. Очевидно, що вихідці з усіх соціальних верств повинні мати шанси стати науковцями, але радянська влада не змогла у 1920-х роках не те що вирівняти, а навіть суттєво підвищити освітній рівень робітників і селян для вступу в аспірантуру.

Більш однозначно та позитивно слід оцінювати стійкість української науки 1920-х років щодо комунікації. Так, серед усіх співробітників наукових структур членів комуністичної партії нараховувалось 2 %, а серед аспірантів – 7 %. Серед науковців ВУАН і серед істориків дослідних структур комуністи були практично відсутні за винятком марксистських структур¹⁴.

Держплан СРСР у кінці 1928 р. провів спеціальне обстеження для з'ясування якісного складу науковців, виділивши три категорії за часом професійного становлення. Так, до першої категорії було віднесено вчених з дореволюційним науковим стажем. Вони склали у 1928 р. 60 % усіх наукових працівників, у т. ч. 60 % докторів наук. Серед істориків вчених з дореволюційним стажем нараховувалось значно менше – 41 %¹⁵. Очевидно, що це можна пояснити посиленням політико-адміністративним тиском влади з огляду на ідеологізацію історичного знання. Слід також врахувати політичний тиск на істориків України за часів Російської імперії, що заважало їм працювати в університетах. Достатньо згадати долі академіків М. Слабченка і Д. Яворницького. Проте саме вони склали найбільш кваліфіковану, авторитетну і реально впливову професійну групу істориків. Передусім завдяки їхній діяльності 1920-і роки стали «золотою добою» вітчизняної історичної науки.

До другої категорії було зараховано вчених з дореволюційними дипломами про вищу освіту, але які розпочали науково-дослідну та науково-педагогічну діяльність після 1918 р. Дослідники цієї категорії склали 18 % спільноти. Це був своєрідний «другий ешелон» української історіографії. Вони займали в основному посади наукових співробітників дослідних структур чи професорів вузів – типовими постатями цієї групи можна вважати М. Петровського, М. Болтенка, Т. Кезму.

Нарешті до третьої категорії було віднесено власників радянських дипломів, які склали 20 %. Фактично таких осіб було менше, оскільки орієнтовно 10 % їх за радянський час лише завершили вищу освіту, а починали вчитись раніше.

---

¹³ Там само. – С. 37, 42.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 458. Арк. 205.

¹⁵ Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР. – С. 35–37.

Скажімо, О. Оглоблин закінчив університет у 1919 р. Харківський сходознавець А. Ковалівський, розпочавши навчання у Лазаревському інституті східних мов ще у 1915 р., через революцію переїхав до батьків у Харків, де і закінчив Інститут народної освіти. Очевидно, що таких дослідників з радянськими дипломами важко віднести до радянських спеціалістів ні за освітою, ні за переконаннями.

Отже, у 1928 р. вчені старої формації склали біля 90 % дослідників-істориків, у т. ч. 96 % вчених вищої кваліфікації. Фактично їх питома вага у провідних установах сягала 90–95 %, оскільки переважна більшість випускників радянських вузів працювала у марксистсько-ленінських установах. Тому з упевненістю можна стверджувати навіть на основі радянської статистики, що українська історична наука 1920-х років була створена вченими старої формації.

Радянська система вищої освіти в цілому не готувала кадри належної кваліфікації для наукової роботи. Для подолання розриву між вищою освітою і наукою в цей період були створені науково-дослідні кафедри (далі – НДК) історичного профілю. Їх співробітники поєднували науково-педагогічну, передусім підготовку наукової молоді через аспірантуру, і науково-дослідну роботу. Безумовно, поява, статус і характер діяльності НДК були обумовлені особливостями тогочасного стану науки і вищої школи. Проте варто згадати їхні основні риси з метою можливого використання набутого досвіду для вирішення сучасних проблем. До речі, історії окремих науково-дослідних кафедр історичного профілю присвячено декілька ґрунтовних праць, що дозволяє очікувати узагальненого монографічного дослідження цього феномену у вітчизняній освіті та науці¹⁶.

Відразу зауважимо, що ініціатива створення НДК належала науковій громадськості Харкова. Після ліквідації у 1920 р. Харківського університету як осередку «буржуазної науки й освіти», що не піддавалась радянській, було створено мережу спеціалізованих інститутів (народної освіти, медичний, економічний тощо). Вони мали на меті готувати вузькопрофесійних радянських «спеціалістів», причому замість кафедр у них функціонували предметні комісії (до речі, вони збереглися донині в коледжах, створених на базі радянських технікумів). Природно, що в радянських вузах ніяких умов для дослідницької праці науково-педагогічних працівників не було. До того ж їм збільшили навчальне навантаження (по суті, з тих часів у вузах нічого не змінилося). На додаток у нових вишах ще й ліквідували аспірантуру.

Харківська професура запропонувала зосередити науково-дослідну роботу у створюваній нею в Харкові філії Українського наукового товариства шляхом заснування науково-дослідних кафедр. Ініціативу підтримали педагоги інших «позаакадемічних» міст. Так, у 1921 р. створюється НДК українознавства в Катеринославі, у Ніжині – НДК історії культури і мови, в Харкові постає цілий Науково-дослідний інститут з декількома кафедрами (невдовзі інститут зник, а кафедри залишились).

Наркомат освіти УСРР ініціативу підтримав, причому не в останню чергу це було обумовлене особистими прагненнями деяких чиновників. Так, очільник на-

---

¹⁶ Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1929–1930). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 133 с.; Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934). – Харків: ХДПУ, 1994. – 195 с.

уки в Наркоматі освіти УСРР С. Семковський хотів заснувати власну науково-дослідну установу, а нарком освіти Г. Гринько мріяв на базі науково-дослідних кафедр створити, використовуючи «буржуазних» вчених, радянську науку і підготувати нову генерацію науковців. Об'єктивно іншого шляху у більшовиків не було. До того ж їм, очевидно, хотілося підважити нерадянську ВУАН.

Отже, у 1921 р. за постановою Раднаркому УСРР «Про створення науково-дослідних кафедр і забезпечення наукових співробітників кафедр» на НДК покладалось завдання розробки актуальних для влади наукових проблем, підготовки кваліфікованих викладачів і науковців через аспірантуру, забезпечення наукового рівня навчального процесу у вузах. НДК історичного профілю створювались на базі дореволюційних установ (університетів, інститутів, музеїв і наукових товариств) в тих містах, де були кваліфіковані кадри, розвинена наукова інфраструктура і вузи, в яких готували істориків для набору в аспірантуру. При цьому на кафедрах працювали переважно вчені старої формації. НДК фінансувались безпосередньо з республіканського бюджету, підлягали в більшості питань Укрнауці Наркомату освіти, а базовим установам – лише в організаційному і методичному відношенні.

Наголосимо, що НДК створили і у ВУАН, що нагадує організацію навчальних підрозділів у деяких інститутах НАН України сьогодні. Тобто зближення академічної науки з вузами мало характер шляху з двостороннім рухом. При цьому існування НДК при ВУАН дозволяло розширити фінансування та збільшити заробітну плату співробітників, заснувати аспірантуру (в той час установи ВУАН її не мали), тісніше прив'язати дослідження до суспільних потреб. Втім, не обійшлося в цій справі і без суб'єктивної складової.

Так, М. Грушевський через НДК (формально існували при ВУАН, але фінансувались й підпорядковувались Наркомату освіти) хотів досягти більшої автономії своїх академічних установ, а Наркомат освіти за допомогою НДК при ВУАН (існували НДК історії України, єврейської культури і марксизму-ленінізму) – розпочати процес радянзації, точніше – комунікації академії.

Впродовж 1920-х років функціонувало 14 НДК історичного профілю в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Ніжині та Кам'янець-Подільському. Найбільший внесок у поступ науки та підготовку наукової молоді зробили НДК історії української культури під незмінним керівництвом академіка Д. Багалія та історії європейської культури (її очолювали академік В. Бузескул, В. Веретенников, С. Семковський, М. Гольдін) при Харківському інституті народної освіти (ІНО); НДК історії України при ВУАН на чолі з академіком М. Грушевським; НДК українознавства при Катеринославському краєзнавчому музеї під керівництвом академіка Д. Яворницького; НДК історії, культури і мови при Ніжинському ІНО; НДК історії та економіки Поділля при Кам'янець-Подільському ІНО¹⁷.

Для поширення мережі кафедр по всій Україні у 1926–1928 рр. розпочався процес створення філій кафедр, але він не став успішним, а у 1930-і роки були ліквідовані й самі кафедри. Важливо підкреслити, що провідні кафедри виявили тенденцію перетворення на науково-дослідні інституції всеукраїнського (регіональ-

---

¹⁷ Савенок Л. А. Становление системы научно-исследовательских учреждений... – С. 265, 281–282.

ного) масштабу в тій чи іншій формі. Кадровою основою для цього були наукові школи, що створювало об'єктивні передумови для повноцінного функціонування декількох, альтернативних і конкуруючих, наукових напрямів і течій в національній історіографії. При цьому на місцях кафедри створювали формалізовані чи неформалізовані осередки із залученням порівняно широких кіл історичної громадськості.

Показово, що серед керівників і провідних науковців кафедр не було жодного комуніста, хоча в їх складі траплялися, особливо серед аспірантів, комуністи і комсомольці. Але в цьому випадку доречно ще раз наголосити, що провідну роль у створенні та діяльності НДК відіграли авторитетні українські історики старої формації. Вони розглядали діяльність кафедр як можливість продовження і розвитку кращих традицій національної історіографії, з молодим ентузіазмом долаючи численні перешкоди (моральні, бюрократичні та матеріальні) намагались приглушити притаманні частині істориків дріб'язковість, егоїзм і запопадливість перед владою в ім'я науки. Так, авторитетний серед істориків і частини можновладців академік Д. Багалій вважав саме науково-дослідну кафедру своєю «най-улюбленішою дитиною».

Згідно із законодавством і тодішньою практикою через Наркомат освіти УСРР йшло фінансування кафедр та вирішувалися питання щодо структури і штатів, кадрів, планів роботи тощо. Це робило НДК порівняно незалежними та дозволяло майже безперешкодно займатися творчою роботою. Природно, що в останньому реченні головний сенс полягає у словах «порівняно» і «майже», бо соціально-політичні умови функціонування науки були далекі від цивілізованих стандартів. Проте партійний механізм керівництва наукою остаточно склався лише у 1926–1928 рр., а погром українознавства був ще попереду.

Принципово важливою була тісна взаємодія кафедр з ВУАН, хоча формально перші мали лише звітувати про результати досліджень перед академією як вищою державною науковою інституцією. Реальна ж взаємодія у науково-організаційному та науково-дослідному вимірах у більшості випадків була творчою й ефективною. Це пояснюється переплетінням – формалізованих (через наукові товариства) та неформальних (у межах наукових шкіл) – шляхів залучення академічних працівників до роботи кафедр і навпаки.

Чималу позитивну роль відіграли НДК у вищій школі. Вони виконували функції своєрідних науково-організаційних секторів (відділень), займались організацією науково-дослідної роботи викладачів і студентів, підготовкою молодшої генерації науковців і науково-педагогічних співробітників (основною формою поступово ставала аспірантура), оприлюднювали результати наукових досліджень, зокрема випускали кафедральні наукові збірники, забезпечували викладання студентам провідних навчальних дисциплін, сприяли впровадженню досягнень науки у навчальний процес через підготовку навчальних програм, нових курсів, написання навчальних посібників і підручників тощо.

Отже, науково-дослідні кафедри в координатах організації науково-дослідної роботи були установами академічного типу. Але їхня активна участь у науково-педагогічній роботі, в першу чергу підготовці молодих науковців, дозволяє порівняти їх із сучасними західними інститутами університетів. Очевидно, що об'єктивно цей шлях є магістральним і для сучасних вітчизняних реалій.

Важливо зазначити, що кафедри мали власні статuti, в яких загальні нормативні вимоги доповнювались специфічними умовами діяльності, обумовлених особливостями науково-дослідної та навчально-педагогічної роботи. Статuti визначали структуру, завдання, основні напрями діяльності кафедр, містили положення про склад і функції керівництва та демократичні принципи самоуправління, обґрунтовували право колективу на творчий пошук, права й обов'язки співробітників. Природно, що з кінця 1920-х років, зі зміцненням більшовицької диктатури, статuti перетворились на історичне джерело.

Персональний склад НДК був представлений співробітниками кількох категорій. Перша – керівники кафедр, секцій і філій, дійсні члени – комплектувалася з найбільш досвідчених науковців старої формації. Вони керували виконанням дослідних тем, опікувались аспірантами, очолювали наукові семінари, постійні чи тимчасові комісії, проводили наукові дослідження тощо. Наступна група – наукові співробітники – були репрезентовані вченими середньої і молоді генерації. Вони займались розробкою конкретної проблематики самостійно або під керівництвом першої категорії. Нарешті, третя – членами кафедр вважались аспіранти та кандидати в аспіранти. До речі, можливо й сьогодні є сенс відновити інститут «кандидатів в аспіранти», що дозволить зробити прийом в аспірантуру більш прозорим і демократичним, а у процесі прийому збільшиться конкуренція підготовлених вступників.

Демократично була організована робота кафедр. Всіма поточними справами керувало бюро у складі керівника, завідуючих секціями і представника від аспірантів. Важливі питання – зміни у структурі, прийняття планів і затвердження звітів – вирішували пленум кафедри (представники від усіх категорій співробітників) і загальні збори. Суто науково-дослідні питання були в компетенції ради кафедри.

Отже, структура, внутрішня організація та засадничі принципи діяльності НДК загалом були досить демократичними, відповідали традиціям та етичним нормам світової та вітчизняної науки, створювали в цілому сприятливі умови для ефективної науково-дослідної та науково-педагогічної роботи. При цьому члени кафедр були практично вільними, принаймні до кінця 1920-х років, у виборі проблематики своїх досліджень та форм їх організації (індивідуальна чи колективна), могли співпрацювати з іншими науковими установами (дієва заборона існувала лише щодо конкуруючих структур).

І ще одне важливе для сучасних реалій зауваження. Кафедри створювались за однією або кількома тодішніми науковими гуманітарними спеціальностями, що дозволяло здійснювати комплексні історичні дослідження, залучаючи відомості з археології, мови, економіки тощо. Типовими в цьому сенсі були кафедри українознавства при Катеринославському краєзнавчому музеї (спеціалізувалась на дослідженні Запорожжя), історії культури і мови при Ніжинському ІНО, історії та економіки Поділля при Кам'янець-Подільському ІНО. Водночас поступово відбувалась спеціалізація низки кафедр не лише на історичних дослідженнях як таких, але й на певній галузі історичного знання. Скажімо, саме так еволюціонувала Харківська кафедра історії української культури, пріоритетом якої була історія Лівобережжя України, а історичну антропологію досить успішно досліджувала кафедра антропології, географії та археології при Харківському ІНО, кафедра історії України розробляла соціологічні підходи тощо.

Така ситуація щодо спеціалізації кафедр історичного профілю відповідала структурі та рівню історичного знання 1920-х років, створюючи можливість як подальшої спеціалізації історичних досліджень, так і комплексного дослідження актуальних проблем спільними зусиллями спеціалістів суміжних спеціальностей соціального знання – істориків, культурологів, економістів, філологів, мистецтвознавців і т. п.

Показово, що кафедри як мобільні та дієві структури успішно використовувались владою для вирішення тих завдань, які підтримувались науковою спільнотою. Так, у 1925 р. кафедри з ентузіазмом долучились до українізації та розпочали масштабну підготовку молодшої генерації дослідників, причому саме кафедри мали розгорнути відбір кандидатів до аспірантури серед студентів молодших курсів вишів. Цих кандидатів слід було забезпечити спеціальною науковою підготовкою, переважно за допомогою семінарів підвищеного типу – аналог сучасних студентських наукових гуртків, але з додатковим викладанням теоретичних дисциплін.

Отже, науково-дослідні кафедри завдяки збереженню дореволюційного кадрового потенціалу сприяли помітному поступу української історичної науки й освіти, створенню та функціонуванню історичних наукових шкіл і напрямів. Завдяки самовідданій праці кращих учених старої формації та пластичній структурі вони зуміли пристосуватись до вкрай непростих умов суспільного життя 1920-х рр., реалізувати свій науково-педагогічний і науково-дослідний потенціал, сформувану кваліфіковану молоду зміну науковців, передавши їй кращі традиції світової та вітчизняної науки. Про це переконливо свідчить доля тих небагатьох молодих співробітників кафедр, які пережили сталінські репресії, – М. Петровського, С. Ковбасюка, А. Ковалівського, Л. Окиншевича, С. Королівського, М. Горбаня тощо.

Підсумовуючи виділимо низку уроків з досвіду 1920-х років щодо взаємодії науки й освіти, які у світлі сьогоденних проблем відриву академічної науки від вищої школи варто врахувати при проведенні відповідних реформ, удосконалень, реорганізацій тощо.

Передусім слід подбати про збереження континуїтету у поступі науки та освіти та здорового ядра відповідних інституцій і кадрового потенціалу, оскільки руйнування та радикальні дії не є продуктивними. При подоланні розриву між академічною наукою і вищою школою не варто щось ліквідувати (розрив від цього не можна подолати в принципі). Сумнівним також виглядає і створення якихось гібридних структур. Досвід науково-дослідних кафедр підказує інший шлях – реальна взаємодія та взаємозбагачення. Мова йде про створення в академічних інституціях науково-педагогічних структур (аспірантура, магістратура, друга вища освіта) й академічних – у вишах, а вже потім запускати механізм конкуренції. Це дозволить еволюційним і природним для науки шляхом досягти симбіозу академічної науки і вищої школи. Крім того, владі та суспільству слід довіряти корпорації істориків й уважно ставитись до її думок, пропозицій, рекомендацій. Бажано також підвищити соціальний статус дослідника, бо принижений морально і матеріально та залежний від бюрократії науковець не здатен до натхненної творчої роботи.

References

- Bohdashyna, O. M. (1994). Diialnist Kharkivskoi naukovo-doslidnoi kafedry istorii ukrainskoi kultury imeni akademika D. I. Bahaliia (1921–1934). Kharkiv: KhDPU. [in Ukrainian].
- Vodotyka, S. H., & Kondrashov, V. F. (1992). Yosyp Hermaize. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – The Ukrainian Historical Journal*, 12, 80–81. [in Ukrainian].
- Vseukrainska naukova asotsiatsiia skhodoznavstva. 1926–1929. (1929). Kharkiv: VUNAS. [in Ukrainian].
- Zalizniak, L. (2016). Nauka vtratyla priamyi kontakt zi studentstvom. *Ukrainskyi tyzhden – The Ukrainian Week*, 33, 38–39. [in Ukrainian].
- Istoriia Akademii nauk Ukrainy. 1918–1923: Dok. i mat. (1993). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
- Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1924–1928. Dok i mat. (1998). Kyiv: NBUV. [in Ukrainian].
- Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1929–1933. Dok. i mat. (1998). Kyiv: NBUV, In-t arkhieohrafiim im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kasianov, H. V. (1992). Ukrainska intelihentsiia 1920-30-kh rokiv: sotsialnyi portret ta istorychna dolia. Kyiv: Hlobus-Vik; Edmonton: Kanad. In.-t ukr. studii Albert. un-tu. [in Ukrainian].
- Nauka i nauchnye uchrezhdeniia SSSR. Spravochnik. Nauchnye rabotniki SSSR bez Moskvy i Leningrada (Vol. 4). (1928). Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
- Nauchnye kadry i nauchno-issledovatel'skie uchrezhdeniia SSSR (1930). Moskva: Plangozgif. [in Russian].
- Otamanovskiy, V. (1924). Diialnist naukovo-doslidnoi katedry na Podilli. *Chervonyi shliakh – Red way*, 7, 242–243. [in Ukrainian].
- Savenok, L. A. (1990). Stanovlenie systemy nauchno-issledovatel'skih uchrezhdenij i organizacij v oblasti obshhestvennykh nauk v Ukrainskoj SSR (1917–1927). (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Savenok, L. A. (1995). Stanovlennia orhanizatsiinykh struktur ukrainskoho suspilstvoznavstva v 1920-kh rr.: kontynuitet chy rozryv spadkovosti. In: *Storinky istorii*. Kyiv: KPU, (pp. 102–107). [in Ukrainian].
- Savenok, L. A. (2015). Istorychni naukovi shkoly 1920-kh rokiv v koordynatakh intelektualnoi istorii. *Scriptorium nostrum: Elektronnyi istor. zhurnal*, 3, 58–71. [in Ukrainian].
- Savenok, L. A. (2012). Naukova shkola: doslidnytskyi, osvittinii i vykhovnyi potentsial. *Informatsiini tekhnologii v osviti, nautsi ta vyrobnytstvi (1)*. 120–124. [in Ukrainian].
- Savenok, L. A. (1998). Naukove zhyttia Kharkova 1920-kh rokiv u konteksti ukrainskoho kulturno-natsionalnogo vidrodzhennia. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Mizhvid. zb-k nauk. prats (4)*, 266–279. [in Ukrainian].
- Sankt-Peterburgskoye otdeleniye arkhiva Rossiyskoy akademii nauk – St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences, f. 155. op. 2. spr. 812, 819, 823, 828, 830, 835, 838, 840, 843, 846, 847, 856, 859–861.
- Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychkh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny – The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, f. 166. op. 2. spr. 458.
- Iurkova, O. V. (1999). Diialnist Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevskoho (1929–1930). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].